

Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti

Ahmet Tevfik Paşa Government at 31 March Incident as Element of Political Balance

Necati Çavdar*

Özet

Ahmet Tevfik Paşa, uzun yıllar Avrupa'da bulunmuş, siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan, herkesçe tarafsızlığı ile tanınan bir devlet adamıdır. Bu makalede, 31 Mart Vakası'nın cereyan ettiği hassas bir evrede Ahmet Tevfik Paşa'nın, olayları teskin etmesi amacıyla, ilk defa sadarete getirilmesi ve sadece 21 günlük iktidarı süresince ülkenin bir kaosa sürüklenmesini engellemek adına yaptığı icraat ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu, Adana Olayları, Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti.

Abstract

Ahmet Tevfik Paşa, having been to Europe for long years, not being relationship political parties and formations of them and known with his impartialty was a stateman. In this article, at the tender age occuring 31 March Incident, designation of Ahmet Tevfik Paşa as a grand vizier for he first time so that he could aaleviate disturbance anol his actions are discussed during the reigning period only for 21 days to hinder dragging the country into chaos.

Key Words: 31 March Incident, The Operation Army, Adana Incidents, Ahmet Tevfik Paşa Government.

Giriş:

31 Mart Vakası ve Tevfik Paşa'nın Sadarete Tayini

31 Mart Vakası, şüphesiz ki 23 Temmuz 1908 tarihinde Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması ya da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha da artan ordu, bürokrasi ve ilmiyedeki yoğun siyasallaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların fikir ve yayın organı olan Şura-yı Ümmet, Tanin gibi gazeteler ile muhaliflerin fikir ve yayın organı olan Serbesti, Mizan ve Volkan gazetelerinin kalem çekişmelerinde çok ileri gitmeleri olayların tırmanmasındaki en önemli etken olmuştur.

Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların, kendilerine karşı olan Kâmil Paşa'yı 13 Şubat 1909'da istifa ettirerek yerine cemiyete yakın Hüseyin Hilmi Paşa'yı iktidara getirmeleri

---

* Dr., Tkat Anadolu Lisesi – Tokat.

ve 6 Nisan'da Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Gazetecinin cenaze töreninin İttihatçılar aleyhine bir kitle gösterisine dönüşmesi¹ ve olayların kitlesel nitelik kazanmasıyla birlikte siyasi söylemlerin yerini dini motiflerin almaya başladığı görülmüştür. 31 Mart Vakası'nda kullanılan klişe irtica kelimesiydi. Geri dönme, geri dönücülük, geriyi isteme anlamına gelen sözcük 31 Mart Vakası'nda ilk defa kullanılan anlamıyla siyasi bir mahiyet kazanarak İttihat ve Terakki karşıtlığını ifade eder bir hal almıştır. İttihat ve Terakki Fırkasının "terakki"si pozitivist bir ilerleme idealini yansıtır. İlim ve fenne bağlılığı, aklın rehberliğini ve gözleme dayalı bilginin gerçekliğini benimsemeyi ifade eder. İşte "irtica" kelimesi "terakki"nin tam zıttı olarak üretilmiştir. İttihat ve Terakki'nin karşısında yer alan muhalefet ise "mürteci" olmaktadır. "Reaction" kelimesinin tercümesi olarak dilimize giren "irtica" kelimesinin bu ilk kullanımında yoğun bir dini içerik yoktur. Reaksiyoner yani mürteci, Fransız İhtilali sonrasında kullanıldığı gibi eski rejimi yani mutlak monarşiyi savunanları anlatır. Bu kelime ile 31 Mart Vakası'nda Padişah'a eski yetkilerinin geri verilmesini savunanlar kastedilmiştir.²

Muhalefet unsurlarının³ tesiriyle iyice gerginleşen ülkedeki siyasal ortam, sonunda 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1. Ordu'ya bağlı birlikler kendi subaylarına isyan ederek Meclis-i Mebusan'a gönderdikleri yazıda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı, 1. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, Taş Kışla Kumandanı ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'i istemediklerini bildirip bu kişilerin derhal azledilmelerini istemişlerdir.⁴ Kontrolenden çıkan olaylar sonucunda Meclis binası kurşuna tutulmuş, Lazkiye Mebusu Aslan Bey Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey'e, Adliye Nazırı Nazım Paşa da Hüseyin Cahit Bey'e benzetilerek asiler tarafından katledilmişlerdir.⁵

Olayların devam ettiği 13-14 Nisan gecesi geç saatlerde Tevfik Paşa sadarete tayin olunmuştur. Tevfik Paşa belki asilerin istediği şahıs değildi ancak asiler en azından Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareten çekilmesi isteklerini kabul ettirmiş oluyordular. 13 Nisan günü akşamı Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Padişaha istifasını sunmuş, Padişah istifayı kabul ettikten sonra çok hassas bir dönemde herkesin onaylayacağı ve olayların yatışmasında tarafsızlığıyla önemli rol oynayacak olan yeni bir sadrazam aramaya başlamıştır. Günün şartlarına en uygun kişi olduğu düşünülen Tevfik Paşa 13-14 Nisan gecesi geç saatlerde sadarete tayin edilmiştir.⁶ Aynı saatte Harbiye Nezareti'ne Ethem Paşa'nın tayin edilmesi askeri çok memnun etmiştir. Ethem Paşa, Ayasofya Meydanı'na gelerek askerlerle görüşüp isteklerinin yerine getirildiğini, artık kışlalarına dönmeleri gerektiğini söylemiştir. Askerin

¹ Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara 2003, s. 27.

² Mümtaz'er Türköne, "İrtica'nın Yüzüncü Yılı", Zaman gazetesi, 12 Nisan 2009.

³ Muhalefet denilince; Ahrar, Fırka-i Muhammediye, Fedakârân-ı Millet, Taşnak Cemiyeti, Arnavut, Arap, Kürt, Ermeni ve Rum kulüpleri, Kâmil Paşa, oğlu Said Paşa, Prens Sabahattin, Mizancı Murat, Arnavut İsmail Kemal, Derviş Vahdeti, Said-i Kürdi, medrese öğrencileri ve ulema, Volkan, Serbesti, İkdâm gazeteleri gibi çeşitli unsurlar akla gelmelidir. Bu isyanda Türk olmayan Müslümanların gayrimüslimler ve dış güçler tarafından desteklenip teşvik edildiği akla gelen nedenler arasındadır. Çünkü İttihat ve Terakkinin merkezîyetçi ve Türkçü ağırlıklı Osmanlılaştırma tutumu Türk olmayanların arzularıyla tezat teşkil ediyordu. O halde İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırılmaydı. (Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, s. 178).

⁴ *Nevsal-i Osmanî*, 1325 (1909), s. 125.

⁵ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 462.

⁶ *BOA. İ. DÜİT.* 8/1.

sabahleyin Ayasofya Meydanı'nda toplanmaları ne derece heybetli olmuşsa geceleyin geri dönmeleri daha fazla gösterişli olmuştur.⁷

Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Tevfik Paşa'nın sadarete ve Ethem Paşa'nın da Harbiye Nezareti'ne tayin edilmesi, iki ve tarafsız şahsiyet sayesinde fesadın daha da genişlemesine mani olunmaya çalışıldığını gösteriyordu. Meclis-i Mebusan'ın açık olması ve yeni hükümetin Meclis azalarıyla temasta olması da emniyeti sağlama yolunda atılmış önemli adımlardandı.⁸ Halit Ziya Bey, Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesini şöyle yorumlamaktadır:

“Bu kaos ortamında sadarete getirilmesi şüphesiz inceden inceye düşünümlüp planlanmış bir tayindi. Çünkü Tevfik Paşa herkesçe tarafsızlığıyla tanınıyordu. Uzun yıllar Avrupa'da diplomatlık yapmış, siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan bir kişiydi. Yani hem İttihat ve Terakki hem de muhalefet tarafından itiraza uğramayacağı düşünülmüştür. Tevfik Paşa ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihat ve Terakki ile irtibatlı ne de Kâmil Paşa gibi cemiyetin açık bir muhalifidir. O günler için beklide en uygun sadrazam o idi”.⁹

Tevfik Paşa'nın Sadarete getirilmesi konusunda farklı bir yorum yapan Hüseyin Cahit Bey ise Tevfik Paşa'nın eski zamanın temiz kalpli kişilerinden birisi olduğunu ifade ettikten sonra şöyle bir tespitte bulunmaktadır:

“Bu gibi kişiler bunalım zamanlarında yalnızca bir geçiş dönemini atlatmak için yönetimin başına getirilir. Eğer Hareket Ordusu yetişmeyip de Abdülhamid'in etkisi tekrar güçlenseydi, şüphe yok ki Abdülhamid'in ilk işi Tevfik Paşa'yı sadarettten atmak ve yerine inanabileceği, kendisinin tam bir kulunu getirmek olurdu”.¹⁰

A- Hükümetin Yapısı ve Programı

Tevfik Paşa'nın sadarete tayin edildiğini bildiren Hatt-ı Hümayun'da Sultan Abdülhamid “ahkâm-ı celile-i şer'i şerife bir kat daha dikkat olunmasını” emrettikten sonra “Kanun-i Esasi'nin muhafazası ve asayişin idamesi”¹¹ konusunda sadrazama bel bağlıyordu. Hükümeti kurma yetkisini üzerine alan Tevfik Paşa, nazırlarını belirlemek için çalışmaya başlamıştır. Tevfik Paşa bu konuda tedbirsizlik sayılabilecek bir tavırla Adliye Nezareti'ni ve ardından Dâhiliye Nezareti'ni İsmail Kemal Bey'e teklif etmiştir. İsmail Kemal Bey Adliye Nazırlığını kabul etmiş olsaydı bu olay Tevfik Paşa'nın tarafsız değil de Ahrar Fırkası'na meyilli bir siyaset takip etmek istediği şeklinde yorumlanacaktı.¹² Tevfik Paşa'nın bu teklifi vakit darlığından kaynaklanan bir hata gibi görülse de onun İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı bir temayülü olarak da kabul edilebilir. Çünkü Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasında Paşa'nın düşmesiyle sonuçlanan anlaşmazlık sırasında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, baskılar karşısında hükümetin istifa etmeyen iki Müslüman nazırından birisi olarak kalmıştı.¹³

Çalışmaları sonunda hükümette yer alacak nazırları belirleyen Tevfik Paşa hükümet listesini 14 Nisan'da Padişah'a sunmuş, liste Padişah tarafından onaylanarak aynı gün

⁷ *İkdam*, 15 Nisan 1909, Nr. 5346.

⁸ *Hadisat Gazetesi*, 17 Kasım 1918, Nr. 29.

⁹ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, C. I, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940, s. 12.

¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976, s. 102.

¹¹ *Takvim-i Vekayi*, 15 Nisan 1909, Nr. 182; BOA. A. AMD. 372.defter. s. 145.

¹² *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 704.

¹³ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sinan Matbaası, İstanbul 1972, s. 58.

yürürlüğe girmiştir.¹⁴ Tevfik Paşa Hükümeti şu kişilerden oluşuyordu: Sadrazam Tevfik Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa, Maliye Nazırı Nuri Bey, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradungiyen Efendi, Orman, Maden ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hamade Paşa, Dâhiliye Nezareti Vekili Adil Bey, Bahriye Nezareti Vekili Hacı Emin Paşa.¹⁵

Tevfik Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nde görev almış olan beş nazıra hükümetinde yer vermiş, asilerin tepkisini azaltmak için ılımlı kişileri hükümete dâhil etmiştir. 14 Nisan günü öğleden sonra Tevfik Paşa'nın sadaret alayı yapılmıştır. Sadaret alayında geleneksel uygulamanın dışında bir durum cereyan etmiştir. Genelde tören sırasında sadrazam sağda şeyhülislam solda bulunurken bu defa sadrazam solda şeyhülislam sağda olarak tören icra edilmiş ve Tevfik Paşa ile Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi olayların devam ettiği esnada at üzerinde Bab-ı âli'ye gitmişlerdir.¹⁶ Bu ince noktayla belki de şeriat isteyen asileri teskin etmek için bir mesaj verilmiş oluyordu.

Tevfik Paşa gibi hükümetin diğer üyeleri de ılımlı kişilerden meydana geldiğinden değişik çevrelerin hükümetin yapısı hakkında bazı tereddütleri mevcuttu. İttihatçılar kendilerinin Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti üzerindeki etkisi gibi, isyancıların temsilcisi durumundaki İsmail Kemal grubunun da Tevfik Paşa Hükümeti'ni kullanabileceğinden çekiniyorlardı. Onlara göre Tevfik Paşa Hükümeti bir geçiş hükümetiydi ve siyasi renkten uzak bu hükümet olağanüstü şartların normale döndürülmesinde faydalı olabileceği düşüncesi ile iktidara getirilmişti.¹⁷

Tevfik Paşa, hükümet hakkındaki tereddütleri izale etmek ve asayişin sağlanmasını derhal harekete geçerek bütün vilayetlere acilen bir tamim gönderip halkı sükûna davet etmiştir. Tevfik Paşa tamiminde kurtuluş vesilesi olan şeriat hükümlerine bağlılığını, Osmanlı unsurları arasındaki iyi ilişkilerin daha da arttırılacağını, hukuk önünde herkesin eşit olacağını, düzenin ve asayişin korunması için bütün güçleriyle çalışacaklarını vadedmiştir.¹⁸ Tevfik Paşa bu suretle taşra ve bilhassa Rumeli ahalisini Meşrutiyet'e bir zarar gelmediği konusunda temin etmeye gayret etmiştir.¹⁹ Ancak bu teminat vilayetlerde, özellikle Rumeli'de halkı ikna etmeye yetmemiştir. İlk günden itibaren hemen hemen her yerden özellikle İttihat ve Terakki kulüplerinden hükümeti suçlayıcı, tehdit edici, aşağılayıcı telgraflar yağmaya başlamıştır. Hükümet bir yandan vilayetlere gönderilen telgraflarla halkı teskin ederken diğer taraftan da İstanbul'daki askeri sakinleştirmeye çalışmıştır. Gerçi hükümetin ve nazırların değiştirilmesi İstanbul'daki kışlaları geçici olarak sakinleştirmişti ancak, Rumeli'deki 2. ve 3. Ordu'nun İstanbul üzerine harekete geçeceğinin duyulması İstanbul'daki birlikleri paniğe sevk etmiştir. Hükümet bu nedenle kışlalara nasihat heyetleri gönderilmesini kararlaştırmış, Meclis-i Mebusan'da azaların, nezaret memurlarının ve ulemanın katılımı ile on kişilik bir nasihat heyeti oluşturulmasını sağlamıştır. Heyet 19 Nisan Pazartesi gününden

¹⁴ BOA. İ. DÜİT. 8/11; BOA. DH. SAİD.-d, 2/1008.

¹⁵ *Takvim-i Vekayi*, 15 Nisan 1909, Nr. 182.

¹⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. 3, MEB. Yayınları, İstanbul 1940, s. 1708.

¹⁷ Yalçın, a.g.e., s. 97.

¹⁸ *İkdam*, 28 Nisan 1909, Nr. 5359.

¹⁹ *Nevsal-i Osmani*, 1325 (1909), s. 125.

başlamak üzere İstanbul'daki kışlaları dolaşarak askeri sükûnete ve itidale davet için ikna turuna çıkmıştır.²⁰

B- Meclis-i Mebusan'ın Hükümet Hakkındaki Tutumu

16 Nisan'da hükümet adına Maarif Nazırı Abdurrahman Efendi Meclis-i Mebusan'a giderek verdiği beyanatta şu ifadelere yer vermiştir:

“Yeni hükümet Meşrutiyet dairesinde teşekkül etmiştir. Nezaket olarak bu gün Bab-ı âli'de olağanüstü olarak toplandık. Mühim işlerimizi müzakere etmek için pazartesi günü (19 Nisan'da) gelerek beyannamemizi okuyacağız ve itimadımızı alelusül isteyeceğiz. Yalnız heyecanlı vakitler olduğu için bazı havadisler çıkmış, usulü Meşrutiyet'e darbe vuruluyormuş. Bunların katiyen aslı esası yoktur. Zaten Meşrutiyet'in muhafazasına hepimiz yemin etmişiz. Onun için hükümetimizden korkunuz olmasın, size teminat veriyoruz.”²¹

Ertesi gün Meclis'te hükümetin söylemeleri üzerine yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Manastır Mebusu Vasıf Bey: “Meşrutiyetin devam ettiği ve Meclis-i Mebusan'ın hürriyet dairesinde toplantı ve müzakere ettiği söyleniliyor ama bunun tam göstergesi Meclis'e gelmeyip saklanan arkadaşlarımızın da meclise gelmeleridir”²² derken Hama Mebusu Abdülhamid Zehravî Efendi de hükümete yüklenerek “Memleketin hali ihtilalde ise ondan mesul olan hükümettir, Kuvâ-yı İcraie'dir. Meclis-i Mebusan bir kuvve-i teşriiyedir. Kendi üzerine olaylara engel olmak gibi böyle mesuliyetler alamaz. Hükümet Meclise gelip Meclis-i Mebusan ile beraber müzakerede bulunmalıdır”²³ ifadelerini kullanmıştır.

Hükümet iktidara gelişinin altıncı günü olan 19 Nisan'da Meclis-i Mebusan'a gelerek İtimat Beynamesi'ni sunmuştur.²⁴ Hükümet'in programını genel hatlarıyla özetleyen Sadrazam Tevfik Paşa olayların geldiği noktaya kısaca işaret ettikten sonra Kanun-i Esasi'nin ve meşrutiyet usulünün muhafazası azmiyle göreve geldiklerini söylemiştir. Hükümetin asıl amacını “her halükârda ahkâm-ı celile-i şer'i şerife temessük ve Kanun-i Esasi'nin muhafazasına azimle çalışmak” olarak özetleyen Paşa, birlik çağrısında bulunarak devlet ve millet namına cins ve mezhep ayrımı yapılmadan herkesin vatanın birliği içinde yaşamasına vurgu yapmıştır. Sadrazam, son olarak da programın başarıyla uygulanabilmesinin Meclis-i Mebusan'ın tutumuna bağlı olduğunu²⁵ ifade etmiştir.

Program okunduktan sonra bazı mebuslar program üzerine konuşmak için söz almışlardır. Karesi Mebusu Şefik Efendi, olayların sona erdirilmesinin hem Meclis'in hem de hükümetin görevi olduğunu ifade ederek Hükümet Programı'nın Meclis-i Milli'de çok detaylı olarak müzakere edildikten sonra kabul veya ret konusunda bir karar verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi ise Hükümet'in programını çok kısa ve sığ bulduğunu söyleyerek detaylı müzakerelere ihtiyaç duyulduğundan programın kabul

²⁰ *Nevsal-i Osmanî*, 1325 (1909), s. 126.

²¹ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 21.

²² *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 62.

²³ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 63.

²⁴ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 98-99.

²⁵ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 99.

edilemeyeceğini beyan etmiştir.²⁶ Meclis-i Mebusan gelişen olaylar üzerine hükümete güvenoyu vermeyi sürüncemede bırakmıştır.

Bu durumdan Tevfik Paşa Hükümeti'nin işi daha da zora girmiştir. Çünkü hem İstanbul'daki askere söz geçiremiyor hem de taşraya söz dinletemiyordu. Hükümet'in Rumeli'ye gönderdiği buyruklara karşılık oradaki mahalli memurlar hükümeti tanımadıklarını bildiriyorlardı. Henüz güvenoyu alamamış olan hükümetin durumu Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yaklaşmasıyla daha da belirsiz bir hal almıştı. Meclis-i Mebusan, taşranın tanımadığı ve beklide Hareket Ordusu'nun devirmek isteyeceği hükümete güvenoyu vermekten kaçınmıştı.²⁷ Yani hükümet hem halkın gözünde gayrimeşru hem de Meclis'ten güvenoyu alamadığı için Meclis-i Mebusan nazarında gayrimeşru görünüyordu.

C- Halkın Hükümete Tepkisi

Hükümet çok kısa süreli iktidarı sırasında 31 Mart Vakası'nın birçok boyutu ile aynı anda mücadele etmeye çalışıyordu. Rumeli'de bulunan 2. ve 3. Ordu'daki galeyanın teskini, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinin engellenmesi, Adana olaylarına sebep olanların cezalandırılması, İstanbul'da asayişin sağlanması konuları hükümeti zorda bırakmıştı.²⁸

Hükümeti en fazla yıpratın olay ise belki de İstanbul ve Adana olayları kadar vilayetlerin hükümeti protesto telgraflarına boğması olmuştur. İttihat ve Terakki, olaylar karşısında ikili bir strateji saptamıştır. Bunlardan biri yurdun dört bir yanına dağılmış olan İttihat ve Terakki kulüpleri öncülüğünde sadaret makamına protesto telgrafları çekmek, diğeri ise kendisine sadık silahlı güçleri toplayarak İstanbul üzerine yürümektir. Cemiyetin sivil ve asker kanatları saptanan bu stratejiyi son noktasına kadar başarıyla uygulamıştır. Telgraflar Rumeli'den olduğu kadar Anadolu'dan da gelmiştir. Telgrafların hemen hemen hepsindeki ortak nokta “meşrutiyetin tehlikede olduğu, onu korumak için gerekirse silaha başvurulacağı ve Tevfik Paşa Hükümeti'nin gayrimeşru sayıldığı”²⁹ idi. Telgrafların büyük çoğunluğu başlarında vali, mutasarrıf ve kaymakamların bulunduğu taşra idare meclislerinden ve özellikle İttihat ve Terakki kulüplerinden Bab-ı âli'ye ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın şahsına gönderiliyordu. Telgraflarda kullanılan belki de en hafif söz “gayri meşru” idi. Tehdit, aşağılama, hakaret içeren telgraflar çoğunlukta idi.³⁰

İttihat ve Terakki idaresi belli ki tüm gücünü kullanarak hükümetin istifasını sağlamak, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyeceği haberinden aldığı destekle de Padişah'a ve İstanbul'daki askere korku salmak gayretine düşmüştü. Şurası açık ki, gayrimeşru sayılan Tevfik Paşa Hükümeti'ndeki nazırların çoğunluğu daha birkaç gün önce İttihatçı taraftarı Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ndeydiler. Şimdi bir anda bu nazırlar da gayrimeşru, cani, meşrutiyet düşmanı ilan edilmişlerdi.³¹ Anlaşıldığı üzere protestoların temel nedeni, Tevfik

²⁶ MMZC. D.1, İ.1, C.3, s. 100.

²⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 276.

²⁸ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK. Yayınları, Ankara 1951, s. 33.

²⁹ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 134-135.

³⁰ Sadrazam Tevfik Paşa'nın özel dosyasında biriken ve sayıları yüzlerle ifade edilen bu protesto telgrafları Paşa'nın ölümünden sonra oğlu tarafından İsmail Hami Danişmend'e verilmiş, o da “Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Belgelere Göre 31 Mart Vakası” adlı eserini oluşturmuştur. Bu telgrafların bazıları dönemin gazetelerine yansıdığı gibi bir kısmı da Meclis-i Mebusan'da okunduğundan Zabıt ceridelerine girmiştir. Bkz. MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 98-100; *TTK. Arşivi, TP.* (Tevfik Paşa Dosyası).

³¹ MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 2.

Paşa'nın İttihatçı karşıtı olup isyancıları temsil eden bir hükümet kurduğu düşüncesinin yanında isyanın Kanun-i Esasi'yi kaldırmak için saray tarafından tertiplendiği inancıydı.

Tevfik Paşa Bab-ı âli'ye yağın tehdit telgraflarına soğukkanlı yapısıyla mukabele ederken hükümet üyelerinden bazıları bunu şahıslarına karşı bir saldırı sayarak telaşlanmışlardır. Protesto telgraflarının yanında çok az da olsa Tevfik Paşa'yı ve Hükümet'i tebrik eden telgraflar da gelmiştir. İki ayrı görüşü yansıtan tüm bu telgraflardan anlaşıldığına göre 31 Mart Vakası taşrada iki tür tesir meydana getirmiştir. Birisi şeriat kalkmıştır, şeriat hükümleri tekrar cari olmalıdır, diğeri ise meşrutiyet kalkmıştır, gidip meşrutiyeti tekrar kurmak lazımdır düşüncesi idi. Meclis-i Mebusan azaları da çoğunlukla meşrutiyetin olaylardan bir zarar görmediği yönünde fikre sahipken Kırklareli Mebusu Mustafa Arif Bey başta olmak üzere bazı üyeler hükümetin zaaf içinde olduğunu ve Meşrutiyet bir yana vatanın tehlikede olduğunu ileri sürmüşlerdir.³²

Meclis-i Mebusan ve İttihatçıların baskıları karşısında hükümet iki çıkış yolu denemiştir. Birisi tekrar edilen bir yol olup sadrazam tarafından vilayetlere Meşrutiyetin ve Meclisin ayakta olduğunu bildiren telgraflar göndermek olmuştur.³³ Fakat bu teminat telgraflarının olayları yatıştırmada hiç tesiri olmamıştır. Bu durum, telgrafların taşrada hasıraltı edilmiş olma ihtimalini de akla getirmektedir. Diğeri ise, Hareket Ordusu'nun Çatalca'ya gelmiş olan öncü birliklerine bir heyet gönderilip Meşrutiyet'in korunduğuna dair teminat verilerek askerlerin yerlerine dönmelerini sağlayarak Selanik'ten Hareket Ordusu'nun gelmesine engel olmak olmuştur.³⁴ Çatalca'ya giden heyet askeri ikna edemeyerek geri dönmüş ancak, bir kargaşa ortamında iktidara gelen Tevfik Paşa'nın itidali ve iki tarafa eşit mesafede duruşu olayların daha da büyümesinin önüne geçmiştir. Tevfik Paşa, taraflar arasında uzlaştırıcı bir rol oynamıştır.³⁵

D- Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Gelişi ve Hükümetin Tutumu

Hükümet'in Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmemesi için harcadığı çabalar bir sonuç vermemiştir. Rumeli'deki 2. ve 3. ordular Mahmut Şevket Paşa komutasında toplanıp İstanbul üzerine yürümüş, on günden az bir süre içinde Ayastefanos (Yeşilköy)'a gelerek İstanbul'u kuşatmıştır.³⁶ Rumeli'den hükümete gelen protesto telgraflarının blöf olduğu fikri, işi lafta bırakmak istemeyen Hareket Ordusu'nun 17 Nisan'da harekete geçmesi ile yerini hükümette panik havasına bırakmıştır.³⁷

Sadrazam Tevfik Paşa, Hareket Ordusu birliklerinin Selanik'ten hareketini öğrendiğinde alınacak tedbirleri görüşmek için hemen hükümeti toplantıya çağırmıştır. Toplantıda isyancı kuvvetlerle Hareket Ordusu arasında bir savaşın olmaması için Mahmut Şevket Paşa kuvvetlerinin İstanbul'a girmemesinin uygun olacağı sonucuna varılmıştır. Tevfik Paşa, memleketin içinde bulunduğu koşulları dikkate alarak ve korkuya kapılmayarak göreve

³² MMZC. D. I, İ. I, C. 3, s. 52.

³³ İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961, s. 49.

³⁴ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 34-35.

³⁵ M. Zeki Pakalın, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Sadrazamlar*", Yeni Mecmua, C. 5, S. 85, İstanbul 1940, s.14-17.

³⁶ *Nevsal-i Osmani*, 1325 (1909), s. 116.

³⁷ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971, s. 84.

devam etmeyi uygun görmüştür.³⁸ İsmail Kemal Bey ise Tevfik Paşa'yı İngiltere'nin müdahalesini istemesi için ikna etmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır.³⁹ Tevfik Paşa bu tavrıyla, Hariciye Nezaretinde bulunduğu 13 yıllık süre içerisinde büyük Avrupa devletlerinin müdahil olduğu olayların devletin faydasına çözümlenmediğini tecrübe etmiş bir kişi olarak en çekindiği şeyin iç meselelere yabancı devletlerin müdahalesi olduğunu ortaya koymuştur.

Hükümet'in iki ordu arasında yaşanabilecek savaşı önlemek için düşündüğü çare İstanbul'daki askerın Hareket Ordusu'na karşı koymamasıydı. Hükümet'in diğer çözüm önerisi ise Hareket Ordusu'nu yolda karşılayıp nasihatle bulunarak İstanbul'a girmesini önlemektir. Bu vazife için bir heyet oluşturulmuş, heyet Hareket Ordusu'nun komutanlarıyla görüşmüş ancak bir sonuç alamamıştır. Ertesi gün Meclis-i Mebusan'dan gönderilen 30 kişilik heyet de ordunun İstanbul'a girmesi konusunda bir garanti alamamıştır.⁴⁰ 23 Nisan'da Hareket Ordusu ve 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, vatanın kaybolan nüfuzu ve selametini korumak için bütün seyyar kuvvetlerin İstanbul'a sevk edildiğini, bu kuvvetlerin Padişahı halletmek emelinde olmadığını garanti etmiştir.⁴¹

II. Abdülhamid ve hükümetin endişelerini belki de bu telgrafla en aza indiren Mahmut Şevket Paşa, İstanbul'a girmek için hükümetin ve Padişah'ın bir nevi onayını almıştır. İki ordunun karşı karşıya gelmesini, halkın zarar görmesini ve olayların çığırından çıkmasını önlemek için Padişah'la, Meclis-i Mebusan'la ve Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yla sürekli irtibat içerisinde olan Sadrazam Tevfik Paşa nihai bir karar olarak İdare-i Örfiye ilan edilmesini de düşünmüştür. Hatta 23 Nisan 1909 tarihinde bir kararname hazırlanarak İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Beyoğlu, Fatih) ile Çatalca ve İzmit sancakları, Kartal, Beykoz, Gebze ve Büyükçekmece kazaları hududu dâhilinde ve adalarda sıkıyönetim idaresinin ilan edilmesi planlanmış ancak, kararname yayınlanmamıştır.⁴²

Hareket Ordusu ise aynı akşam Ayastefanos'tan hareketle Yıldız Sarayı'na doğru yola çıkmıştır. Sadrazam Tevfik Paşa ve Harbiye Nazırı Ethem Paşa İstanbul'daki askerın karşılık göstermemeleri ve silah kullanmamaları hususunda yoğun çaba sarf etmişlerdir. Sadrazam Tevfik Paşa 25 Nisan gecesi vilayetlere bir tamim göndererek Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmiş olduğunu, Padişah'ın hâl edileceği ile ilgili haberlerin asılsız olduğunu duyurmuştur.⁴³ Ancak Sadrazam Tevfik Paşa sabah evine döndüğünde Mahmut Şevket Paşa'dan bir telgraf almıştır. Telgrafta sıkıyönetim ilan edildiği bildirilip durumdan yabancı elçiliklerin haberdar edilmesi istenmiştir. Sıkıyönetim ilanı Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine göre bu yetki hükümete aitti. Tevfik Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın kendiliğinden sıkıyönetim ilan etmek niyetinden de haberdar değildi. Hükümet meşrutiyeti idame ettirmek için Mahmut Şevket Paşa'dan önce sıkıyönetim ilan etmeyi düşündüğünü ortaya koymak amacıyla Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafını bir teklif olarak gösterip aslında hükümetin de aynı fikirde olduğunu

³⁸ Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, Haz. Faik Reşit Unat, TTK. Yayınları, Ankara 1991, s. 65.

³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C. IX*, TTK. Yayınları, Ankara 1995, s. 99.

⁴⁰ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 40.

⁴¹ *Takvim-i Vekayi*, 24 Nisan 1909, Nr. 190.

⁴² Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 71.

⁴³ Mehmet Tevfik Bey'in (Biren), *II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C. I*, Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 28.

Padişah'a bildirmiştir.⁴⁴ Sıkıyönetim ilan edildiğini açıklayan bildiri ertesi gün 26 Nisan 1909'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır.⁴⁵

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olmasıyla adeta birbirinden ayrı iki idare ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Harbiye Nezaretini işgal etmiş olan askeri diktatörlük idaresi, diğeri ise Bab-ı âli'deki Tevfik Paşa hükümetidir. Hükümet bütün önemli işlerinde adeta yabancı bir devlete müracaat eder gibi askeri idare makamına danışarak müzakere için görevli gönderilmesini istemiştir. Resmi hükümetin ne teşebbüs ve ne de yürütme gücü kalmıştı. Üstelik henüz Meclis'ten güvenoyu bile alamamıştı. Oysa Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa adeta resmi hükümet görüntüsü arz ediyordu. Bu duruma bir son vermek isteyen hükümet 25 Nisan Pazar günü olağanüstü toplanarak istifaya karar vermiştir. Çünkü taşradan sonra İstanbul'un bile idaresine yetkisi olmayan aciz bir hükümet gölgesi halinde göreve devam etmenin bir anlamı kalmamıştır. Hükümet, Meclis-i Mebusan Reisi'ne ve Padişah'a birer telgraf göndermiştir. Padişah'a gönderilen telgrafta, hükümetin şimdiye kadar belirsiz duruma katlandığı, bu karışıklığın ortadan kaldırılması için yeni bir hükümete ihtiyaç olduğu, nazırların topluca istifa etmek arzusunda oldukları bildirilmiştir.⁴⁶

Sultan hükümetin bu sırada istifasının işleri iyiden iyiye karıştıracağını ifade etmesine rağmen hükümetin istifası kabul edilmiştir. O sırada mabeyne gelmiş olan Tevfik Paşa'ya baş mabeynci Ali Cevat Bey, hükümetin istifasının kabul edildiğini gösteren tezkereyi verdiğinde Tevfik Paşa “zannedersenem istifaya gerek kalmayacak, vazifeye devam edeceğiz, durumu Padişah'a arz etmeye geldim”⁴⁷ cevabını vermiştir. İstifasını geri alan Tevfik Paşa nezaretlere bir telgraf çekerek hükümete güvenoyu verilmesi hakkında Meclis-i Milli'nin vereceği son kararın beklenmesini ve vazifelerden ayrılmamalarını bildirmiştir.⁴⁸ Telgraftan anlaşıldığı üzere Tevfik Paşa'yı istifadan vazgeçiren sebep, Meclis-i Milli'nin hükümete güvenoyu verme konusunda hükümete cevap vereceğini bildirmiş olmasıdır. Tevfik Paşa'nın anlattığına göre istifayı geri almasının bir diğer sebebi, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve Edirne Mebusu Talat Paşa'nın Tevfik Paşa'ya gelerek istifaya lüzum olmadığını, vazifeye devam edilmesinin munasip olunacağını beyan edip kendisini istifadan vazgeçmesi için ikna etmiş olmalarıdır.⁴⁹

D- Adana Olayları ve Hükümetin Aldığı Tedbirler

İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Vaka'sından bir gün sonra 14 Nisan 1909 tarihinde Adana'da Türkler ile Ermeniler arasında şiddet olayları başlamış, olaylar kısa sürede Antakya, Mersin, Maraş olmak üzere bazı kasaba ve köylere sıçramıştır. İstanbul'daki olaylardan bir gün sonra başlaması nedeniyle Adana olaylarının da aynı tesirden meydana geldiği düşünülse de olaylar karakter itibarıyla 31 Mart Vakası'ndan farklılık göstermektedir. Adana olayları, Ermenilerin Müslümanlara saldırması ile başlayıp taraflar arasında karşılıklı saldırıya dönüşen bir genel savaş manzarası görünümündedir.

⁴⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 203-204.

⁴⁵ *Takvim-i Vekayi*, 26 Nisan 1909, Nr. 192.

⁴⁶ *TTK. Arşivi, TP. 28/16.*

⁴⁷ Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 76-78.

⁴⁸ *TTK. Arşivi, TP. 28/19.*

⁴⁹ Ali Cevat Bey, *a.g.e.*, s. 97.

II. Abdülhamid'in koymuş olduğu silah ithali yasağını meşruti idarenin kaldırmasıyla Ermeniler hızla silahlanmışlardır.⁵⁰ 13 Nisan 1909'da İstanbul'da ortaya çıkan 31 Mart Vakası üzerine, Ermeniler silahlanmış olmanın cesareti ve 1890'lı yıllarda olduğu gibi Avrupalı devletlerin kendi lehlerine olaya müdahale edeceklerine olan güven ile kargaşa ortamından faydalanmak istemişlerdir. Adana olaylarının 31 Mart Vakası'yla aynı tarihte gerçekleşmesi, onun dikkatle planlanmış, hazırlanmış ve uygulamaya konulmuş bir ihtilal hareketi olduğunu düşündürmektedir. Çünkü ayaklanmadan önce yapılan hazırlıklar bir gerilla mücadelesi hudutlarındadır. Silah, malzeme, erzak yığınakları, hususi telefon ve telgraf hatları, sarp mevkiler için ulaşım yolları uzun bir zaman ve geniş imkânların sonucudur.⁵¹

14 Nisan günü Adana'da başlayan olaylar⁵² Adana Valisi'nin ellerinde yeterli askeri kuvvet bulunmadığı gerekçesi ile müdahale etmekte geç kalmış olması sebebiyle karşılıklı saldırıya dönüşmüştür.⁵³ 14 Nisan 1909'da Ermenilerin Müslümanlara saldırmasıyla olaylar mahalle ve kazalara sıçramış, o günden itibaren Adana, Tarsus, Azizli, Erzin, Misis ve Dört Yol'da adeta iç savaş yaşanmaya başlamıştır.⁵⁴ Adana olayları, dokuz günlük ara ile iki ihtilal hareketi şeklinde meydana gelmiştir. Bunlardan birisi 14-16 Nisan arasında Adana merkezi ile Tarsus, Erzin, Misis, Dört Yol gibi Adana çevresinde meydana gelmiş, diğeri ise 25 Nisan'da meydana gelmiş olup sadece Adana şehir merkezi ile sınırlı kalmıştır.⁵⁵

Adana olaylarının başladığı 14 Nisan, Tevfik Paşa Hükümeti'nin de iktidarda ilk günüydü. Tevfik Paşa gece geç saatlere kadar süren pazarlıklar sonucu sadareti kabul etmiş aynı gün hükümeti kurarak Padişah'ın onayını almıştı. Osmanlı tarihinin belki de en zor anında başa geçmiş olan zayıf hükümetlerden birisini teşkil etmiş olan Tevfik Paşa'nın buna rağmen Adana olayları ile ilgili ilk andan itibaren haber sahibi olduğu ve gerekli tedbirleri almaya çalıştığı görülmüştür.

Hükümet'in 14 Nisan'da ilk iş olarak aldığı kararlardan birisi, bölgeye acilen asker göndermek için işlemlerin hızlandırılmasıydı. Adana Valisi ve askeri yetkilileri asker yetersizliğinden olaylara müdahale edememişlerdi. Bu durum hükümeti telaşa sevk etmişti. Çünkü olaylar Avrupa'ya "Ermeniler öldürülüyor" diye yansımıştı.⁵⁶ Yani zamanla yarış söz konusuydu. Hükümet acil bir kararla, bundan böyle bir yerden başka bir yer asker göndermek için vilayetlerden İstanbul'a, Bab-ı Âli'den Harbiye Nezareti'ne ve oradan da komutanlıklara yazışma usulünün kaldırılarak validen direkt kumandanlara yazı yazılıp asker istenmesi sağlanmıştır. Bundan başka, olayların diğer vilayetlere sıçrayabileceği istihbaratı üzerine hükümet, Kayseri halkına gözdağı olmak üzere Kayseri hapisanesinde bulunup idam hükmü kesinleşmiş olanların hemen idam edilmelerini kararlaştırmıştır.⁵⁷

Hükümet'in olayın ilk günlerinde düşündüğü diğer tedbirler arasında bölgeye hemen bir tahkik heyeti gönderilmesi ve sıkıyönetim ilan edilmesi, olaylardan zarar görenlere acilen maddi yardım yapılması ve olayları engellemede yetersiz kalan vali ile kumandanın görevden alınarak yerlerine başkalarının gönderilmesi bulunuyordu. Fakat vali ve kumandanın ani olarak

⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 39.

⁵¹ Cemal Kutay, "Eyüp Sabri Beyin Hatıraları", Tercüman gazetesi, 19 Ekim 1984, s. 6.

⁵² Bkz. Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Ankara 1988, s. 32.

⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi, C. 1*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.196.

⁵⁴ Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1987, s. 50.

⁵⁵ Danişmend, *a.g.e.*, s. 373.

⁵⁶ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

⁵⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 179.

değiştirilmesinin Ermenilerin kendilerini haklı görmelerine ve bunun da daha menfi sonuçlara yol açacağı düşüncesiyle bunun tahkik heyetinin Adana'ya ulaşmasına kadar ertelenmesi kararlaştırılmıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumi Kâtibi Mithat Şükrü (Bleda) ile Rahmi Bey Adana'ya gönderilmişlerdir.⁵⁸ Daha sonra Adana Valisi Cevat Bey ve Adana askeri yetkililer görevden alınmışlardır.

Hükümet'in Adana olaylarına müdahale konusunda bir diğer icraatı, redif askerlerinin silahaltına alınması olmuştur. Olaylara kesin bir son vermek niyetinde olan hükümet 18 Nisan'da Adana'da sıkıyönetim ilan edilmesine ve Dedeğaç ile Gelibolu'dan iki tabur askerin vapurla Mersin'e sevk edilmesine karar vermiştir. Hükümet, Askeri tedbirlerin dışında Ermeni Patrik Kaymakamı ile görüşerek Adana'daki Ermenilere itidal çağrısı yapmasını talep etmiş, bunun üzerine 18 Nisan'da hem Dâhiliye Nezareti Müsteşarı tarafından Adana Valiliğine hem de Patrik Kaymakamı tarafından Adana Ermeni temsilciliğine birer telgraf çekilmiştir. Hükümet bu telgrafta olayın bir din mücadelesine dönüşmemesi ve Avrupa devletlerinin müdahalesinin engellenmesi için dinî müesseselere ve konsoloshanelere dokunulmaması için gayret sarf edilmesi konusunda vilayeti uyarmıştır.⁵⁹ Patrik Kaymakamı ise çatışmalara bir an önce son verilmesi çağrısında bulunarak böyle bir hürriyet ortamında meşrutiyete muhalif bir durumun ortaya çıkmasını anlayamadığını beyan etmiştir. Şeyhülislam da Adana Müftüsüne telgraf göndererek devam eden çatışmaların şeriata aykırı olduğunu belirtip Müslüman ahaliye telkinlerde bulunmasını istemiştir.⁶⁰

Hükümet'in bu teşebbüsleri sayesinde bölgede az çok sükûnet sağlanmış, Adana Valiliği ve beşinci ordu kumandanlığı 19 Nisan'da Adana'da olayların büyük ölçüde yatıştığını bildirmişlerdir.⁶¹ Ancak Hareket Ordusu'nun Selanik'ten hareket ederek İstanbul'a gelmesi ve İngiliz savaş gemilerinin Mersin limanı önlerine ulaşması⁶² Ermenilerin isyana tekrar başlamalarına neden olmuştur. 20 Nisan'da Mersin'den Kayseri'ye çekilen telgrafta Adana'da katliam olduğu rivayeti üzerine Kayseri'de de halkın galeyana gelerek dükkânlarını kapatmaya başladıkları fakat valinin aldığı tedbirler ve nasihatleri sayesinde halkın teskin edildiği bildirilmiştir.⁶³ Erzurum'da da olayların çıkacağı önceden haber alınarak vaktinde tedbir alınmış, Kumandan Yusuf Paşa İstanbul'a getirilmiş, daha sonra Divan-ı Harpte yargılanarak idam edilmiştir.⁶⁴

Adana olaylarını engellemek için başka yerlerden getirilen askerlerin şehre girmesinin ardından 25 Nisan'da Ermeni gençlerinin ateş açmaları sonucu Rumeli'den gelen askerlerden on beş tanesi öldürülmüş, şehir tekrar karışmış ve olaylar sonunda aralarında hastane, kilise ve camilerin de bulunduğu pek çok yer yanmıştır.⁶⁵ Neticede Ermeni ve Türk vatandaşlarından çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Divan-ı Harp böyle bir olayı önleyecek tedbirleri alamamış oldukları için Adana Valisi'ni ve Dâhiliye Nazırını başlıca sorumlular olarak göstermiştir.⁶⁶ Adana'daki gelişmeler üzerine, İstanbul Ermeni Patriği Kaymakamı Ohannes Arşorani Efendi ve bir grup Ermeni vatandaşı 1 Mayıs'ta Sadrazam Tevfik Paşa'yla

⁵⁸ Kutay, *a.g.m.*, s. 6.

⁵⁹ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 112; İkdâm, 18 Nisan 1909, Nr. 5349.

⁶⁰ *İkdâm*, 18 Nisan 1909, Nr. 5349.

⁶¹ *Takvim-i Vekayi*, 19 Nisan 1909, Nr. 186.

⁶² Bayur, *a.g.e.*, s. 196.

⁶³ *İkdâm*, 20 Nisan 1909, Nr. 5351.

⁶⁴ *Nevsal-i Osmanî*, 1325 (1909), s. 126.

⁶⁵ Sonyel, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁶⁶ Karal, *a.g.e.*, s. 96.

görüşmüşlerdir. Arşorani Efendi sadrazamdan Adana'ya acilen çadır, tıbbi malzeme ve erzak gönderilmesini, yanan evlerin tamir ettirilmesini, yağmalanmış mal ve eşyanın sahiplerine verilmesini, olaya neden olanların Divan-ı Harp'te yargılanmasını istemiştir. Tevfik Paşa cevaben, Adana'da zaten Divan-ı Harp kurulduğunu söylediğinde Arşorani Efendi Divan-ı Harp Heyeti'nin tarafsız olmadığını, bu yüzden Divan-ı Harbin mahalli hükümetten değil İstanbul'dan gönderilen şahıslardan oluşmasını istemiştir.⁶⁷ Tevfik Paşa kendisinden talep edilen şeylerin aynı gün hükümette görüşülerek bir karara bağlanacağını ifade etmiş, iki gün sonra da 3 Mayıs'ta Adana'da olaylardan zarar görenlere dağıtılmak üzere 30 bin liranın ilk etapta gönderildiğine dair beyanatta bulunmuştur.⁶⁸

Sonuç olarak, Hareket Ordusu'nun İstanbul'da duruma hâkim olmasıyla ikinci defa alevlenmiş olan Adana olayları, 4 Mayıs'ta büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. 5 Mayıs'ta Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa bu konuda Meclis-i Mebusan'a bir tezkere göndermiştir.⁶⁹ Ermeni mebusların Adana merkezinde 20-30 bin Ermeni vatandaşın öldürüldüğü iddialarına Meclis-i Mebusan'da cevap veren Dâhiliye Nazırı Ferit Bey "şimdilik icra olunan tahkikata göre Müslümanlardan 1924 ölü ve 533 yaralı, gayrimüslimlerden ise 1455 ölü ve 382 yaralı vardır. Vilayet içindeki Ermenilerin toplam nüfusu 48.447'dir. 30 bin kişinin öldürüldüğü doğru değildir"⁷⁰ açıklamalarında bulunmuştur.

Adana'da sükûnetin sağlandığını ve hükümetin aldığı tedbirleri yerinde görmek isteyen Mersin'deki İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan zırhlısı komutanları Adana'ya giderek duruma şahit olmuşlar, idarecileri kutlayarak tekrar Mersin'e dönmüşlerdir. Aynı gün Adana valisi de olayların sona erdiğini ve şehirdeki Ermenilerin kendisini ziyaret ederek gösterdiği çabalar için teşekkür ettiklerini anlatan bir telgrafi Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir.⁷¹ Hükümet, kısa süreli iktidarı esnasında aldığı tedbirlerle duruma hâkim olarak Adana olaylarının Avrupa devletlerinin müdahalesi ile bir dış sorun olmasına engel olmayı başarmış, olayların büyük ölçüde kontrol altına alındığı 5 Mayıs günü istifa ederek yerini Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne bırakmıştır.⁷²

Sonuç

13 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da başlayıp Anadolu'ya sıçrayarak Osmanlı siyasi yaşamında önemli değişimlere başlangıç teşkil etmiş olan 31 Mart Vakası Tevfik Paşa'nın da ilk sadaret tecrübesini yaşadığı bir evre olmuştur. Tevfik Paşa, II. Abdülhamid'in ricasını kıramadığı için sadareti kabul etmişti. Hatta Padişah'ın, sadareti ilk başta kabul etmek istemeyen Tevfik Paşa'yı "defalarca kucaklayarak kendisinden fedakârlık beklediğini, bu vazife ne kadar ağır olursa olsun kabul edecek kadar merbutiyeti olduğundan emin olduğunu" daha sonraları Tevfik Paşa kendisi anlatmıştır.⁷³ Paşa'nın 31 Mart Vakası esnasında ilk defa sadarete getirilmesinin Padişah'ın inceden inceye düşünerek verdiği bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Tevfik Paşa'nın siyasi fırka ve oluşumlarla irtibatı olmayan tarafsız bir diplomat olduğu kamuoyunca bilinmekteydi. Onun bu tarafsızlığının hem İttihat ve Terakki Fırkası hem de muhalefet tarafından itiraza uğramayacağı düşünülmüştü. Padişah, bu tayin ile

⁶⁷ *İkdam*, 3 Mayıs 1909, Nr. 5364.

⁶⁸ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 210.

⁶⁹ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 261.

⁷⁰ *MMZC*. D.1, İ.1, C.3, s. 318.

⁷¹ *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1909, Nr. 200.

⁷² *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1909, Nr. 202.

⁷³ Danişmend, *a.g.e.*, s. 30.

Tevfik Paşa'nın hakem niteliği ile olayları yatıştıracağına inanmıştır. Tevfik Paşa ılımlı ve tarafsız kişilerden kurduğu hükümetiyle, kısa süreli iktidarı esnasında İstanbul ve Adana'da cereyan eden olayların daha da büyümesini engelleyecek tedbirleri almayı başarmıştır. Bütün olumsuzluklara rağmen, Paşa'nın kurduğu hükümetin 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkardığı manzaranın izalesinde ve asayişin iadesinde kısmen başarılı olduğunu söylemek de yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

1- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A. AMD. 372. d. (Sadaret Âmedî Kalemî Defterleri)

DH. SAİD.-d, 2/1008. (Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri)

İ. DÜİT. (Dosya Usulü İradeler Tasnifi)

2- TTK. Arşivi

TP. (Tevfik Paşa Dosyası)

B. KİTAP VE MAKALELER

AHMAD, Feroz, İttihat ve Terakki, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1971.

AKŞİN, Sina, 31 Mart Olayı, Sinan Matbaası, İstanbul 1972.

Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi, Haz. Faik Reşit Unat, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, C. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

ÇAVDAR, Tevfik, Talat Paşa, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

DANIŞMEND, İsmail Hami, 31 Mart Vakası, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961.

ERDOĞAN, Mustafa, Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte Yayınları, Ankara 2003.

HALAÇOĞLU, Yusuf, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, C. 3, MEB. Yayınları, İstanbul 1940.

KARAL, Enver Ziya Osmanlı Tarihi, C. IX, TTK. Yayınları, Ankara 1995.

KODAMAN, Bayram, "II. Meşrutiyet Dönemi", Türkler Ansiklopedisi, C. 13.

KURAN, Ahmet Bedevi, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, Baha Matbaası, İstanbul 1956.

KUTAY, Cemal, "Eyüp Sabri Beyin Hatıraları", Tercüman gazetesi, 19 Ekim 1984.

MAZICI, Nurşen, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni, Gümüş Basımevi, İstanbul 1987.

Mehmet Tevfik Bey'in (Biren), II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C. I, Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

PAKALIN, M. Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Sadrazamlar", Yeni Mecmua, C. 5, S. 85, İstanbul 1940.

SONYEL, Salahi R., İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Ankara 1988.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, Görüp İşittiklerim, TTK. Yayınları, Ankara 1951.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, "İrtica'nın Yüzüncü Yılı", Zaman gazetesi, 12 Nisan 2009.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya, Saray ve Ötesi, C. 1, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1940.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, Siyasal Anılar, Haz: Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976.

C. ZABITLAR-YILLIKLAR

MMZC. D. 1, İ. 1, C. 3.

Nevsal-i Osmanî, 1325 (1909).

D. SÜRELİ YAYINLAR

Hadisat- 1918.

İkdam- 1909.

Takvim-i Vekayi-1909.